

תכלת בציצית--לאור התגליות החדשות*

האם אפשר לדעת בדיוק מהו החילזון והתכלת האמיתיים?

בספר "בשמים ראש" (שמהימנותו מפקפקת כידוע, אבל ברור שחומר רב אותנטי מתקופת הראשונים נמצא בו, ואכמ"ל) כתב שא"ל לקבוע מהי תכלת אמיתי מאחר שא"ל להכיר צבע מתוך הספר רק ע"י מסורה איש מפי איש. והרב מ"מ כשר זצ"ל בתורה שלמה שלו מצא סימוכין לו מדין מראות נגעים, שהריעב"ץ הקשה מדוע אין מקיימים היום מצות טומאת מצורע, הלא לפי חז"ל וכ"פ הרמב"ם דין זה נוהג בארץ ובחו"ל בפני הבית ושלל בפני הבית. והרב כשר הביא מירושלמי (ציטוט הראב"ד לתו"כ) שדין זה נוהג רק אם הורהו רבו ושימש אותו כהוגן, דכתיב "להורות", ואין מועיל לזה מה שלמד מספרים להכיר את צורת וצבע הנגע. ומזה למד הגרמ"מ כשר גם דין מראה הצבע של תכלת, שמכיוון שאין לפנינו תכלת של חז"ל לפני שנפקה המסורה כבר א"ל לחדש את התכלת מן הסברא או מפי הספר.

ונראה לפע"ד שאין מזה ראייה נגד חידוש התכלת בימינו, שהלא מלפני כ-35 שנים גילה פרופ' יגאל ידן המנוח בנחל ח'בר כמות של צמר צבוע כחול וקבע שהיה עשוי לציציות והציע שהצבע הינו קלא-אילן. הוא כתב על יושבי המערה, שקנו את הגיזה בתוס לב ממי שאינו מומחה, כי במיוחד בשעת מלחמות וגזירות (כבימי בר-כוכבא) היה קושי רב בהשגת הצבע היקר ולכן היו הזיופים מצויים מאוד. והמזייפים הוסיפו קרמ"ז--צבע אדום--בכדי שיהא הצבע דומה ממש לתכלת. ואמנם לאחרונה בדקו ומצאו שאמת נכון הדבר שהוא קלא אילן (שמוצאו מצמח הנמצא בהודו, בתוספת מעט קרמ"ז). והנה, אם יש בידינו קלא אילן, יש בידינו מראה התכלת האמיתית, שאם לא היו שווים במראהם לא היתה אפשרות של זיוף, וחז"ל כבר אמרו שרק הקב"ה שהבחין במצרים בין טיפה לטיפה הוא מבחין בין קלא אילן לתכלת.

יחס התכלת והלבן זה לזה

המשנה ריש פרק ד' של מנחות (דף ל"ח ע"א) קובעת שלבן ותכלת אינם מעכבים זא"ז, ואח"כ שתפילין ש"י וש"יר אינם מעכבים זה את זה. ובגמ' שם שהמשנה שלא כרבי הסובר שתכלת ולבן כן מעכבין זה את זה.

והנה הרמב"ם בפיה"מ למנחות (ובסה"מ מ"ע י"ד) כתב שאע"פ שלפי החכמים אין מעכבין זא"ז, תכלת ולבן מהווים מצווה אחת, ואילו תפילין הם ב' מצוות. מקור שיטה זו של הרמב"ם הוא הספרי: "יכול שהם ב' מצוות, ת"ל והיה לכם לציצית, מצווה א' היא ולא ב' מצוות". והרמב"ן (השגות לסה"מ שורש י"א) הק' עליו, שהלא המשנה מטפלת בהם בחדא מחתא, וא"כ כמו שתפילין הם ב' מצוות, כמ"כ ציצית. והספרי הוא לדעת רבי שכן מעכבין זא"ז. ורמב"ן נשאר בקושייתו על הרמב"ם.

* לתיאור המידע המדעי וההיסטורי על תכלת, כולל אופן קביעת החילזון, הפולמוס מסביב ל"תכלת" של האדמו"ר מראדזין, וכ"ו, ראה במדור האנגלי. כאן אציג רק את חלק ההלכי של השעור.

הריבוי (סי' קל"ז) תירץ שבציצית יש מעשה אחד של לבישה ולכן הוי מצווה אחת, ואילו תפילין הוי שתי לבישות, ש"י ושי"ר, ולפיכך נחשב כשתי מצוות. התשב"ץ (סי' קל"ז ובספרו זהר הרקיע) מפתח הקושיא הנ"ל מסיק שגם ציצית גם תפילין נחשבים כמצווה אחת.

היוצא לנו מהנ"ל הוא שיש ב' שיטות בציצית. להרמב"ם עפ"י הספרי, והתשב"ץ, ולהרבה ראשונים אחרים, תכלת ולבן הם מצווה אחת, בין לרבי בין לחכמים. ולפי קו' הרמב"ן צ"ל שלפי החכמים במשנה שחולקים על רבי, הם ב' מצוות נפרדות, ולרבי הם מצווה אחת.

וממילא לשיטה אחרונה זו, דהיינו חכמים אליבא דרמב"ן (שהם ב' מצוות), מי שאינו לובש תכלת בזמן שהוא בנמצא מבטל מ"ע של תכלת מה"ת, אע"פ שזה אינו מעכב את הלבן. ולשיטת הרמב"ם שלפי החכמים אע"פ שאין מעכבין זא"ז מ"מ הם מצווה אחת, לפחות לא קיים את המצווה בשלימותה. ולרבי שמעבין זא"ז כמובן שאינו יוצא י"ח בתכלת.

ואף שיש אחרונים שכי' שבוה"ז (כלומר, בזמן שאין תכלת) גם לבן הוי קיום המצווה בשלמותה, מ"מ ב' תשובות בדבר: א', שרש"י כי בתשובה (מובא ברמב"ן במלחמות לשבת כ"ה) שהמקיים לבן בלי תכלת אין כאן מצווה שלימה אלא אחת מן השניים, וב', שאפי' אם תאמר שבוה"ז הוי בשלימותה, אולי זה דווקא בזמן שאין תכלת, אבל אם יש תכלת בנמצא רק אם לובש תכלת הוי בשלימות.

והנה כל הנ"ל הוא לפי החכמים במשנה שאין מעכבין זא"ז. ואמנם כך פסקו רוב הראשונים -- רי"ף, רמב"ם, תוס', רמב"ן, והרא"ש (שהרחיק לכת ואמר שדין אין מעכבין הוא ה"ל"מ). אולם הבעה"מ (לשבת דכ"ה) פסק כרבי שהתכלת והלבן מעכבין זא"ז. ולפי"ז אם אין תכלת, אז גם לבן אינו חייב בו, ואין מצווה מדי"א כל זמן שאין תכלת. וסיבת הפסק כרבי הוא מטעם הכלל שהלכה כרבי מחברו ולא מחבריו, ואם כי שיטת המשנה שנוי בשם "חכמים", הלא בגמ' נזכר רק ר' יצחק, והוא יחידא וע"כ הלכה כרבי. ולבסוף כי שכן נראה מדברי הבה"ג שלא כתב משנה זו שאין מעכבין "יומנה קדמונינו הבאים אחרי הרי"ף לסמוך עליו". יש מן האחרונים שפירשו דבריו שדעתו שיש לסמוך על הרי"ף אבל מתוך דבריו נראה בעליל שדעתו הוא להבה"ג נגד הרי"ף. ואף הרמב"ן במלחמות שחולק על בעה"מ כתב "וכבר קבלנו עדותו שכל ימיו פטר עצמו מן הציצית כדבריו הללו", לפי שבעה"מ סובר שדין (שהוא מפשתן) אסור להטיל בו אפי' ציצית של פשתן, ולכן אין ציצית נוהג היום לפי דבריו.

ולפי"ז, אם יש תכלת בנמצא מוכרחים להטיל תכלת בציצית שאל"כ מבטלים מצווה מה"ת היות ואינו יוצא כלל בלבן לבד. ואם כי נהגנו כהחולקים עליהם, אין להתעלם משיטת בעה"מ ור"ת (ומצאתי אחרון אחד שפסק כמותם--המקור חיים ס"ט, סעיף א')

ושמעתי בשם הגי"ר משה סולובייצ'יק זצ"ל שאפי' לשיטת רבי שמעבין זא"ז, מ"מ יש ב' יסודות כאן, א', קיום מצות ציצית וב', הסרת האיסור של בגד של ד' כנפות בלתי מצויץ. ודעת רבי שמעבין זה הוא רק לגבי קיום המצווה, אבל מין אחד בלבד מועיל להסיר ממנו איסור בגד ד' כנפות בלתי מצויץ. אבל לעני"ד קשה לומר כן, שהלא הבעה"מ שפסק כרבי העיד על עצמו (כפי שכי' הרמב"ן) שלא לבש ציצית מעולם, והלא לפי מ"ש הרי משה היה לו להטיל לבן להפטר מאיסור בגד בלתי מצויץ. ודוחק לומר שבעה"מ חיפש דוקא אחרי בגד שאינו בן ארבע כנפות, שאם הדבר כן היה צריך לומר כן במפורש, וצתוך דבריו משמע שבכל אופן פטור הבגד מציצית. א"ו שהטלת לבן אינה מועילה והוא אנוס מאחר שאין אפשרות בידו להטיל גם תכלת. אבל כשיש בידו ללבוש תכלת, יכול גם להנצל מאיסור בגד בלתי מצויץ גם לקיים את המצווה.

אולם יש להתבונן בסוגיא זו גם לפי הפסק המקובל שאין מעכבין זא"ז. והנה הפר"מ (או"ח הקדמה לה"י ציצית) דן בשאלה האם כשלוש טלית עם חוטי לבן אינו דוחה בידיים מצוות תכלת. האם אין ראוי לומר לו שוא"ת עדיף ולא ילבש בגד בן ד' כנפות כלל, כדי שלא יבוא לבטל מ"ע בידיים?

אבל השאג"א (סי' ל"ב) דן בשאלה זו מנקודה אחרת ובא לידי מסקנא קצת שונה. לפיו, השאלה היא: האם בלבישת טלית בן ד"כ בלתי מצויץ יש בה איסור לבישה, ואיסורא קא עביד, או שמא אין איסור בלבישתה רק ש"חיסר מצווה"? והנ"מ בזה הוא אם אין לו ציצית לטליתו. אם נאמר שיש איסור

לבישה, אסור לו ללבוש טלית זו. ואם רק שחיסר מצווה, "לית לן בה היכא דלא אפשר". ומביא ראיה ממשנתנו שלחכמים שאין מעכבין זאי", אם אין תכלת מטיל לבן--ואם הוי איסור לבישה, היאך מותר לו ללבוש טלית זו? אי"ו שרק חיסר מצווה, "והיכא דאין לו, לית לן בה", ולפיכך אין לו תכלת מטיל לבן ולית לן בה.

ולפי זה, אפשר שלהפרי"מ כשאין תכלת בנמצא אינו בגדר "דוחה מצווה בידיים" ומוטב שילבש ולא תשתכח מצוות ציצית ח"ו. אבל כשאפשר בתכלת, ודאי אסור ללבוש טלית זו המצויצת רק בחוטי לבן, שעיי"כ נמצא דוחה מצוות תכלת בידיים. ולפי השאג"א. שמסיק שהוא בגדר חיסר מצווה, משמע מדבריו שרק היכא דלא אפשר אמרינן שילבש ואין לנו עליו שחיסר מצווה, אבל כשיש בידו לקיים את המצווה, ודאי שאף שאין איסור לבישה מיוחד, אבל הרי דוחה ומבטל מצוות עשה בידיים. ולפיכך, כמו בכשיש לו לבן ואינו מטיל הוי מבטל מ"ע ולא אמרינן "לית לן בה", כמו"כ אם יש לו תכלת ואינו מטילו, אסור לו ללבוש הטלית דהוי אז ביטול מ"ע בידיים.

סדין בציצית

מנחות מ' ע"א: "ית"ר סדין בציצית, ב"ש פוטרין ובי"ה מחייבין". מחלוקת ב"ש ובי"ה היא אם מותר להטיל תכלת, שהיא של צמר, בסדין, שהוא בגד של פשתן. ומחלוקת רוחה בראשונים בפשט בסוגיא זו. לכמה מהם, ורש"י בראש, ב"ש אינו מתיר כלאים בציצית מאחר ואינו דורש סמוכין (שעטנז-גדילים), ולכן אסור מד"א להטיל תכלת (שהוא "אימרא", דהיינו צמר) בסדין (פשתן), ובי"ה מד"א מותר וחייב בתכלת, אבל מטעם גזירה אסרו רבנן. ור"ת ואחרים עמו מפרשים דכ"ע ס"ל דמה"י חייב להטיל תכלת בסדין, רק שב"ש פוטרין מד"ר מחמת גזירה (אבל תכלת בטלית צמר--חייב להטיל גם תכלת גם לבן, דהיינו פשתן), והלכה כב"ש.

ולדינא, הם מחולקים אם מותר או חייב להטיל אפי' לבן (פשתן) בסדין. הרי"ף ורמב"ם ורש"י ורמב"ן במלחמות פוסקים שסדין חייב בציצית של פשתן, שרק בתכלת יש לגזור שמא יקרע כסותו או משום כסות לילה או משום קלא אילן. אבל בעה"מ ור"ת (תד"ה סדין במנחות מ' ע"א ושבת כ"ה ע"ב) פסקו שאסור להטיל אפי' פשתן בסדין, ולזה התכוונו ב"ש ובי"ה לגבי סדין "בציצית" דהיינו אפי' לבן, וטעמם גזירה שאם תתיר לבן בסדין יבואו להטיל גם תכלת וזה נאסר כתוצאת מחלוקת ב"ש ובי"ה. (אחת הטענות החזקות להרמב"ן נגדם היא דזהו גזירה לגזירה. ואחד מן הטעמים היסודיים של בעה"מ הוא שאם אסרו תכלת אין סברא להתיר לבן שמצווה אחת הן ואין הדעת סובלת לאסור תכלת ולחייב בלבן. ולכן כל מין ציצית אסור בסדין). ור"ת כ' שהלבוש טלית של פשתן הוי ברכה לבטלה. והרא"ש כ' שבאשכנז וצרפת נהגו שלא לעשות טלית מפשתן, וכשבא לספרד "ראיתי שכולם לובשים טלית של פשתן". ואם כי העדיף שלא לעשות טלית מפשתן, הורה שלא למחות בהם מבי טעמים. א', שאין טליתות מצמר מצויים, ואם תאסור להם סדין יבטלו מצות ציצית לגמרי, וב', יש לתלות מנהגם בהרי"ף.

והרא"ש הוסיף שאפי' לר"ת אין לאסור סדין בזה"י שאין תכלת, שאין סברא לגזור אטו תכלת אם אין תכלת נמצא. (וכ"כ בערוה"ש או"ח סי' ט' ס"ק כ'). ולפי"ז, אם אמנם היום גלינו בעיה את התכלת האמיתית, הרי לר"ת ולבעה"מ ודעימם שוב אסור להטיל לבן בפשתן. (ולענין שאר בגדים, זה תלוי במחלוקת רוחא מימות התנאים עד הפוסקים, אם כל הבגדים כולם חייבים בציצית או רק צמר ופשתן חייבים מה"י. רי"ף ורמב"ם פסקו ששאר בגדים חייבים בציצית רק מד"ר, ורש"י ותוס' ורא"ש וסמ"ג--שהם מד"א, וכ"פ הרמ"א.)

סיכום

זיהוי הצבע איננו בעיה, שהרי יש לנו הקלא אילן מנחל חבר שצבעו ממש דומה לתכלת ולפיכך ממש דומה למסורה איש מפי איש כל איכות בצבע.

לרבי, ולחכמים אליבא דרמב"ן שתכלת ולבן הם ב' מצוות, מי שאינו לובש תכלת כשהוא בנמצא מבטל מ"ע של תכלת מה"י. ופליגי רק אם מעכבין זאי".

לשיטה שהם מצווה אחת (הרמב"ם), לפחות לא קיים את המצווה בשלימותה. ואף שיש אחרונים שכתבו שכאשר אין תכלת נמצא גם לבן הוי קיום המצווה בשלמותה, מ"מ ב' תשובות בדבר: א', שרשי"י כי בתשובה (מובא ברמב"ן במלחמות לשבת כ"ה) שהמקיים לבן בלי תכלת אין כאן מצווה שלימה אלא אחת מן השניים, וב', שאפי' אם תאמר שבזה"ז הוי בשלימותה, אולי זה דווקא בזמן שאין תכלת, אבל אם יש תכלת בנמצא רק אם לובש תכלת הוי בשלימות

לר"ת ובעה"מ (עפ"י הרא"ש), אין לאסור לבן בסדין כשאין תכלת, אבל אסור אם יש תכלת

להפרי"מ יש לומר שכשיש תכלת בנמצא ואינו לובשו בטליתו הוי מבטל מ"ע בידיים, ומוטב שישב בלי טלית בת ד' כנפות בכלל

ולחשאג"א ייתכן שאין איסור בלבישת טלית בלי תכלת רק כשאינו בנמצא, אבל כשישנו בהישג יד, אז ייתכן שאף דלא עביד איסורא אבל ביטל מ"ע בידיים

והנה הנ"ל תופס אם מסכימים שאמנם היום זהינו על נכון את החילזון ואופן הצביעה. ואמנם, מכל הנ"ל נראה שהצלחנו כעת לזהות את החילזון והתכלת. ואולם, אם אדם מסופק בכל זאת, יש שרצו לומר שמ"מ אין לנו להשתמש בתכלת מכח מעשה המובא בספרי (וזאת הברכה שני"ד) שיש סכנה לאוספי תכלת, ועוד שהאר"י אמר שלא יתחדש תכלת עד שייבנה ביהמ"ק, אבל באמת מכל זה אין בו לבטל קיום מצוות תכלת כהלכתה.

וכן הביאו מתוספתא (מנחות פ"ט ה"ו), "תכלת אינה כשרה אלא מן החילזון, הביא שלא מן חילזון פסולה". (וכ"כ מבריתא מסי' ציצית סוף אות כ', "שאיין צובעין תכלת אלא מן החילזון", אבל לשון הבריתא מגומגמת ואין להביא ראיה ממנה לא לכאן ולא לכאן). אולם אין בזה לפרנס הסתייגותם, א', המונה "פסולה" בתוספתא פירושו שאינו מקיים בזה מצוות תכלת, אבל אינו גרוע מצבע אחר שדינו כלבן. וב', אולי הפסול הוא כנראה מתכלת שהוא לא מן החילזון כלל וכלל כגון קלא אילן, אבל כשבא מחילזון אף אם אינו אותו חילזון שלו התכוונה התורה מ"מ כשר, שהרי מחילזון הוא.

ועל עניין זה יש דיון באחרונים. יש שכתבו שכל שאינו התכלת האמיתי בשם "קלא אילן" יכונה ופסול. וכנגדם, בעל תפארת ישראל (הקדמה לסדר מועד) ס"ל שכל שאינו קלא אילן מותר לצבוע בו תכלת ואף שלא מן החילזון, רק בתנאי שיהא הצבע עומד, דהיינו מתקיים, דכל הטעם שאסרו תכלת שלא מן החילזון הוא שאינו מתקיים, אבל אם מתקיים אין לפסול אותו. וז"ל הרמב"ם (פ"ב מהל' ציצית ה"א), "שיהיה הצבע עומד ביופיו ולא תשתנה". ונלפע"ד שבי' הקצוות לא קלעו אל המטרה, רק שתכלת היינו תכלת, וקלא אילן היינו קלא אילן...

למסקנא, אפי' נאמר שאין זה התכלת האמיתי, וק"ו אם נאמר שהוא ספק, אין פסול בצבע כחול כתכלת, ומ"ש הרמב"ם (פ"ב ה"ד) שאם נצבעה בא' משאר צבעונים המשחירים שאינן עומדים פסולה, זה רק כשאפשר להשיג תכלת אבל אם א"א מה פסול יש בו. וכן הורה ה"ר חיים דוד הלוי, הרה"ר של ת"א (יעשה לך רב"י חלק ח' סי'א).

וכאפטרה, לפי קבלת האר"י, הציצית הם בחינת כינורו של דוד וחוטי הציציות הם חוטי הכינור, ומכינור זה יוצא שיר שהוא מקור כל הזמירות והשירות (לה'), והוא שיר הגאולה לעתיד לבוא שיתנגן על החוטים של הכינור שהוא בחי' חוטי הציציות.

ר' יהושע מקוטנא בשו"ת ישועות מלכו שלו, אם כי מהסס להלכה לסמוך ידיו על הצעתו של האדמו"ר מראדזין, מסיים, "ואין לנו ג"כ ידיעה ברורה שאינן החילזון, ואפשר שמתנוצץ הגאולה...". הנה ראה בחידוש התכלת סימן לגאולה...

האם יש לומר ולקוות שחידוש מצות תכלת בימינו ירמוז לחידוש הגאולה--ששיר הגאולה הינו השיר החדש--"ונשיר לפניו שירה חדשה", "שירו לה' שיר חדש"? ואמנם, כיה"ר!